

ЕГЕМЕН

ЖАРАТАН

## ТӘУЕКЕЛ

(эссе)

Көк сарайдың қақ төрінде бойын тік ұстап қасқайып отырған қапсағай денелі, кең маңдайы жарқырап, ашық жүзі ойға шомған Ыдырыс ад-Дәулі Рустани сұлтан алдына келіп жығылған екі жаушыға назар да салған жоқ. Ол көптен бері өз ойымен өзі болып үнсіз қалған. Қабылдауында отырған уәзірлері мен сарай қызметкерлері томсырайып көздерін сарайдың еденінен алмай бастарын төмен салып кетіпті.

– Тұрындар! – деп бұйырды Ыдырыс сұлтан. – Әл-Фараби қайда?..

Орындарынан атып тұрған жаушы жігіттер әміршінің не дегенін толық ести алмай қалып еді. Бес күн, бес түн ат ауыстырып шабудан талмаған қос жаушы әбден шаршап-шалдыққан болатын. Олардың «біз білмедік» дегеннен басқа айтар жауаптары жоқ екенін аңғарған сұлтанның егде тартқан уәзірі ілгері жылжып:

– Мен сөйлейін, тақсыр... – деді.

– Саған да кезек келер, – деді сұлтан оған жақтырмай қарап. – Сөйле, жаушы!..

– Ұстаз үйінде, мәртебелі әміршім!..

– Неге менің алдымда емес?..

– Оны білмедік!? – деді орта жастағы алпауыт жаушы жігіт.

– Кім біледі?..

Ешкім үндеген жоқ.

– Әл-Фараби менің шақыруыма не жауап берді?.. Соны айтыңдар... – Сұлтан дауысын көтерді.

Жаушылар тағы да үнсіз қалған.

– Алтынмен аптап, күміспен күптеймін, тек менің сұлтандығымның байрағының астында болсын дегенімді дұрыстап жеткіздіңдер ме?.. – деді әмірші.

– Жеткіздік, тақсыр ием.

– Сонда Ұстаз не деді?..

Жаушы жігіт жауап қата алмай бөгеле берді.

– Сөйле! – деп бұйырды сұлтан. Дауысында енді зіл бар еді.

– Мені парсы да, йахуди де, араб та, өзімнің түркітектес сұлтандарым да байрақтарының астына шақырған. Бармадым. Мен ешқашан ешкімнің қол астына тығылып жан сақтауды ойлаған емеспін. Сұлтанның ниетіне алғысымды жеткіздіңдер. Тәңір разы болсын!.. Ұстаздың айтқан сөзі осы, тақсыр ием... – деп бөгелді жаушы жігіт.

– Сыйымды қабыл алды ма?..

– Алтыныңызды кері қайтарды. – Жаушы жігіт өгіз терісінен тігілген қомақты қоржынды иығынан алып жерге қойды.

– Алтыннан неге бас тартты?! – Сұлтанның дауысы енді ызғарлы шықты.

Жаушылар үнсіз.

– Сөйле!.. Жаушы, сөйле!..

Сөз ұстаған алпауыт жаушы жігіт тайсалмастан:

– Бостандық ақшаға сатылмайды... – деді Ұстаз, сұлтан ием...

– Бостандықпен ол не істемек сонда?..

– Тәңірі сүйген адам ақшаға да, билікке де қызықпайды, – деді Ұстаз.

– Енді неге қызығады?

– Еш нәрсеге... Тек Тәңірге жалбарынып жан суарады деді.

– Маған тағы не сәлем айтты?.. – Ыдырыс сұлтанның ақшыл жүзі түнерінкі тарта берген.

Жаушы жігіт жөткірініп алып, байсалды даусымен сөз бастады. Бұл терең сөз еді. Терең сөзді жеткізуге ерікті көңіл әм ер жүрек керек еді.

– Сұлтанға мына сөзімді жеткізіңдер – деді ұлы Ұстаз, әмірші ием... – деп бөгелді жаушы жігіт. – Өмірімнің көбі өтіп, азы қалған тұста, қиырға көшіп, жалғыздық деген жалмауызға жалбарынып жапа-жалғыз жатып өмірімнің мәні болған еңбектерімді аяқтамақпын. Тәңірден соны тілегем. Тәңірім тілеуімді берер тұста, күндік тірлігіңе бір дирхемді жеткізсең тілеуімді берейін, деді. Мен келістім. Тәңірім тілеуімді берді. Ыдырыс сұлтанның сөз төркінін ұғатынын маған жазған хатынан таныдым. Ал керісінше, сөзімді ұқпаса, – жаушы жігіт бөгеле берді. – Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлак әл-Фараби әт-Түрки үшін Тәңірден тілеу тілесін! Сұлтаның менің айтқанымды істесе Тәңір оған да жол сілтер. Сұлтанның ісін баянды қылуын Тәңірден мен де тілеп жүрермін. Осы сөзімді жеткізіңдер. Қалғаны Тәңірдің қолында. Сұлтанның ықыласында.

Жаушы жігіт басын төмен салды.

– Бара беріңдер!.. – деді сұлтан. Екі жаушы жігіт шегінген күйде есікке беттеді.

Сарбаздар сондарынан ерді. Ақылшы, кеңесші уәзірлері сұлтанның бұйрығын күтіп бөгелген еді, әмірші оларға да қолын сермеді.

Кең сарайда сұлтан жалғыз қалған.

Әл-Фарабидің жауабы оны тығырыққа әкеп тіреп тастап еді.

Әкесі Бекзат сұлтан әл-Фарабидің «Мемлекет басшысының нақыл сөздері» деген кітабын басына жастап оқығанын көзімен көрді. Әкесі әл-Фарабиді ардақ тұтты. Бірақ ұзақ

ғұмырында Ұстазбен бірде-бір рет дастарқандас бола алмапты. Сол өмірінің өкініші болып өтті. Әл-Фарабидей ғұламаға қоятын сұрақтарым көп деуші еді. Ол кезде жас сұлтанның жанын еш сұрақ қинамайтын. Ал қазір бұны да жауабы жоқ көп сауалдар қинайды. Ұзақ түндерді ұйқысыз өткізеді. Терең өзеннің ағысына қарап күн кешеді. Қалың ормандай сұрақтар жанына бұғалық болып бұралған, жанды жеген. Тәнді әлсіреткен. Сонан да ұлы Ұстаздың қасында болуын қалаған Ыдырыс сұлтан Ұстаздың басына еңсесі биік үй салдырып, жәй-күйін жөндеп ерекше ырысты жағдай түзегісі келген еді. Ол Шығыстың ұлы Ұстазын әркім де қасында ұстағысы келетінін білетін. Солардың алдын алғысы келген. Бірақ бұл көріпкел ниеті болар емес.

Уақыт-теңізде еркін жүзуді қалаған әл-Фараби басына байлық емес, бостандық тілепті, ат басындай алтынды емес, жезден соғылған дирхемді таңдапты. Бір күніме бір дирхем жетеді дейді. Соны қанағат тұтамын дейді. Бұл қасиеті тәуекел еді. Тәңірге табынған адамның сөзі еді. Тәңірдей бұ дүниенің де, о дүниенің де ризығын қатар тілеген иманды сөз болатын. Тәңір оған тілеуін беріпті.

Жер-ананың құшағынан патшалар кеткенде, олардың алтын, күміс табақтары қоса кетеді. Өкінішке қарай, патшалар өздерін өлмейтіндей, алтын көзелері де мәңгі қолдарынан түспейтіндей көреді. Көңіл қартаймайды деген осы. Бұл Жер-ананың билік еткен барлық патшалардың басынан өтер трагедия болатын.

Олар бұл дүниеде мәңгі Тәңір ғана екенін естерінен шығарады. Адам-пенде мұхит толқынында көпіршіген көбік қана. Ол көбік су бетіне көтеріледі де, лезде суға шайылып жоғалады.

Қас қағым сәттік қана, фәни тірлік. Қуанышы келте, қайғысы қалың тағдыр-тірлік. Адам-көбіктің өмірі бір ғана келте жолға сыяды. Ол міне:

Туды. Сүйді. Өлді. Он үш қаріп. Қанқызыл құмның бетінде қалған құмырсқа табан қысқа жол. Қанқызыл құмда өрекіпген жел тұрса құмырсқа табан жолдың елесі де қалмайды. Қанқызыл құм жұтқан алып кеңістік үнсіз. Ыдырыс сұлтан Шығыс Ұстазының «Ақыл мен ғылым кітабын» оқыған. Адам үшін басты құндылық Ақыл мен Тәңір деп жазған сөзін жүрегіне ұялатқан. Соңғы кезде Арабия аспанының астында ұлы Ұстаздың терең ойларын оқыр, оны жүрегіне жеткізіп ұғар кісі бар ма екен деген ойға жиі берілетіні бар...

Ертеде адам-пенде пайғамбарларды пір тұтатын еді. Бара-бара пенде пайғамбарларды сыйлаудан да қалды. Өйткені, олардың сөздері біреуге жан берсе, біреуді от болып өртеп түсіретін.

Пайғамбарлар дәуірі таусылған соң-ақ жер бетіне нағыз ойшылдар мен нағыз ақындар көтерілді.

Ал дәл қазір жер бетін жалған пайғамбарлар, жалған ойшылдар, жалған ақындар жайлап алған.

Нағыз пайғамбарлар, ойшылдар, ақындар ұмыт қалды. Дүние қалай-қалай шайқалады, құдай-ау!...

Ондайда пенде әлекке түседі. Ойшыл сабыр сақтайды.

Сол сабыр сақтайтындардың бірі – әл-Фараби. Тәңірге табынған, ақыл иесі адамды құрметтеген ұлы Ұстаз. Ал дәл қазір жалған пайғамбарлардың, жалған ойшылдардың, жалған ақындардың заманы екеніне Ыдырыс сұлтанның көзі анық жеткен.

Сонан да жалғыздық жанын жеген әл-Фарабиді қасына ұстап, бауырына басқысы келген. Бірақ, ол ойы іске аспайтынына көзі енді анық жетіп отыр. Шығыстың ұлы Ұстазының қалауы бостандық болыпты.

Байлық емес, билік емес, бостандық.

Байлық та – зындан.

Билік те – зындан.

Адамға керегі еркіндік екен. Сол ғана ма?.. Ана-жерде пенде өзіне не керегін білмей-ақ өтер-ау?!.

Байлық пен билікке тұншығу азабын байың да, патшаң да көрге түсер тұста ғана пайымдар. Адам нені болса да кеш ұғады-ау, – деп ойлады сұлтан.

Ыдырыс сұлтан ғұлама ғалымның жан тебіренісін ұқты. Дәл таныды.

Өзі де толғанды.

Қайғылы ойға берілді.

Ұйқысыз түн өткізді.

Танертен сарай адамдарын түгелдей алдына шақыртты.

– Шығыс Ұстазы әл-Фараби бостандықты қаласа, біз адамгершілікті таңдайық. Ұлы Ұстаз әр күніме бір дирхем жұмсаймын депті. Ал біз, Ұстаздың бір дирхемі ешқашан таусылмас үшін дұға оқиық. Ғалым әл-Фараби менің тілегімді қабыл алмады. Реніш жоқ. Ал біз ғалымның таңдауын құрметпен қабыл алайық. Өйткені, ғалым Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлак әл-Фараби әт-Түрки Шығыс ғылымының алауын әлемге асқақтатқан ұлы тұлға. Ол маған терең білімімен, һәм қайыспас қайсар мінезімен ұнады. Оған кеше сіздердің де көздеріңіз жетті. Солай ма?..

– Жетті!.. Жетті!.. Жетті!.. – десті сарай білгіштері.

– Ұлы Ұстазды араб халифатында ұнатпайтын қалың орта бар.

– Бар... Бар... Жетеді... Дұрыс!.. Дұрыс!..

– Не үшін екенін білемісіздер?!

– Жоқ. Біз білмейміз...

– Сіз айтыңыз!.. Сіз айтыңыз!.. Сіз айтыңыз!..

– Әл-Фараби өз өмірінде адамның бақытқа жету жолдарын талмай іздеуден қайтқан емес. О дүниеде бақыт болса көрер, бірақ адам Жер-ананың үстінде бақытты болуы керек. Ғалымның көксегені адам бақыты. Бұл ғажайып адамгершілік ұмтылыс.

Ыдырыс сұлтанның ақиқатқа толы ойларын жұрт ұйып тыңдауда. Олар әміршінің ойлы сөздерін тосқан.

– Тәңір Жер-анаға пайғамбарларды жіберудей жіберді. Бірақ біздер оларды көре алмайтын, сезе алмайтын мақұлықпыз. Біз саңырау, мылқау, соқырмыз ғой... Атымыз бен түйеміз бәйгеден келсе қуанамыз. Бүкіл сахараның халқын шулатып той жасаймыз. Біздің еңбек істейтін күнімізден той тойлайтын күндеріміз көп. Таусылмайтын той. Той өткен соң-ақ – таусылмайтын өкпе. Таусылмайтын қызғаныш. Таусылмайтын араздық қалың өрттей қаулай жөнеледі. Ұяттан қан-қызыл құм қызарады.

Бүгін Араб халифаты дағдарыс үстінде. Шығыста ауруын жасырған өледі деген сөз бар, сонан да біз қашанда ақиқатқа асығуымыз керек. Ақиқат шабан қозғалатыны туралы да ұлы Ұстаз бізді ескерткенін ұмытпайық. Әл-Фараби тірі тұрғанда Шығыс мәдениетінің оты өшпейді. Әлемді жаратқан Тәңірге һәм адам ақылына сенуді бізге сеніп тапсырған ұлы Ұстазды құрмет тұтайық! Бүгін Шығысты әлемге танытатын жалғыз ғана тұлға бар, ол – әл-Фараби. Тәңір соны қолдасын! Бізге дауа таулық берсін. Тәңірден ұзақ ғұмыр тілемейік. Ол ессіздік болар. Тәңір сені күнәларың үшін ұмытып ұзақ жолда жалғыз қалдырса азап шекпеймісің? Олай болса, Тәңірдің бізді ұмытпауын тілейік. Тәңір біздің рухымызды уақытында өзіне қайтарсын. Ал біз Шығыс даналарының еңбектерінің мәңгі жасауын тілейік.

Жеті күн өткен соң жаушы жігіттер Ыдырыс сұлтанның отты сөзін Дамаскіге жеткізді.

Отыз жеті күн өткен соң Дамаскіден шыққан атақты саудагер Әбу Мәлік керуені Әбу Насыр әл-Фарабидің сөзін түйенің қомына, аттың жалына жауып, шешеннің тіліне орап, бүкіл араб сахарасына, парсы тауларына, үнді орманына, қытай жазығына, ұлы Ұстаздың Отаны Дешті-Қыпшақ даласына жеткізді.

Сол сөз, міне!

Құс қанаты майырылмауға, адам ақылы тозбауға жазсын! Ғұламасын, ерін, өжет ұлдары мен қыздарын қадірлеген ұлт ешқашан Жер-ананың төсінен жоғалып, құрып кетпеуге жазсын! Атамекеннің болашағын терең ойлап, Отаны үшін жанын садақаға салған асылдары түгесілмесін! Патшалар азбауға, әулиелер алжымауға, қызметкерлер баукеспе ұрыларға айналмауға жазсын! Мен елімді де сүйдім. Жерімді де сүйдім. Отаннан қымбат дүние жоқ. Отан адам жанынан да қымбат екен. Сонан туған елдің түтіні түзу ұшуы үшін, хас батырлар Отанның бақытын көздеп ары мен намысы үшін жандарын қиған.

Туған Отырарын есіне түсіріп, көңілі қобалжыды. Көкейін тескен зарлы жыр жолдары төгілді.

Сол жыр, міне!..

Қашықтасың, туған жер – қалың елім,

Небір жүйрік болдырып жарау деген.

Шаршадым мен, қанатым талды менің,

Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,

Қасіреттің жасына көз жуынар.

О, Жаратқан, көп неткен ақымағың,

Құм сықылды тез ысып, тез суынар.

Зиялы аз бір тұтам тіршілікте,

Әкімдікке күллісі жүгіреді.

Көкірекпен сезініп, күрсінші көп,

Жаным менің түршігіп, түңіледі.

Жер жаһанды Арабияның қанқызыл құмындай сырғанаған жалған сөз билеп бара жатты. Адалдың аузына құм құйылды, арамның араны ашылды. Адал арамға, арам адалға теңелді.

Аспан айналып жерге түсті.

Күн тұтылды.

Жер-ана күңіренді.

Жанар таулар атқылады.

Теңіз жағасынан асып-тасқан топан суды Жер-ана жұтып жатты.

Тәңір ғана үндеген жоқ.

Мен де үнсізбін.

Тәңір Жер-анаға қайтып пайғамбарлар түсірмейді. Пенде соқырға, саңырауға, мылқауға айналып болған. Жер-ананың Тәңір енді өзінің ақ туын түсіреді. Соқыр көретін, саңырау еститін, мылқау сөйлейтін болады.

Ағарған ақ аспанның қақ төріндегі аппақ күн қанқызыл құммен шағылысады. Аппақ күннің астында тас-талқан болған қызыл тақыр көлбей жатыр.

Сол қанқызыл тақыр үстінде үнсіздік орнаған. Сол қанқызыл тақырды таптап маңғаз түйе керуені қозғалады. Олар асқақ түрік ғалымының құнсыз еңбектерін Бағдадтан алып Египеттің, Сирияның, Палестинаның, Константинопольдің, Испанияның, Ливияның, Эфиопияның кітапханаларына апара жатыр. Енді Шығыстың кітап сақтайтын барлық қоймаларында бұл қолжазбалар құрметпен сақталатын болады.

Жер-ананың тіріде данышпандары жоғалмайды. Кәдімгі адамдардың игілікті, рахымды істері де жер бетінен жоғалып кетпейді.

Жүрегінді Тәңірдің сөзімен суар да, Тәңірмен бірге болуға ұмтыл. Жер-ананың қасиет-қадірін таны, Жер-ана тірегің екенін ұқ!

Әл-Фараби бабамның ұлы еңбектері елінің есінде мәңгі сақталсын, әм ұрпақтан ұрпаққа қасиетті сөздері қазақ ұлтының өлмес белгісіндей санада бекуге жазсын!

Ал Тәңірім тәрбиелеген адам ұлы Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлак әл-Фараби әт-Түрки мәңгі ғұлама! Сен соны жадыңнан шығарып алып жүрме, қазақ ұланы.

Алпыс сегіз жыл бойы қара жерді таптап жүріп, бүгін ғана ұлы ұстаздың терең ойларына бойлай еніп жаны жадыраған, замандар толқынында бабамыздың сөздерінің мәні мен мәнісінің шатасып кетпеуін, әр кесек ойынның қалтарысына сәуле түсіріп, сол ойды анық ұғуға жан салып Ұстаздың рухына барша мейіріммен бас иген.